

GERLICZKI ANDRÁS
Rákos Sándor
gyermekverseinek világa

Rákos Sándor életművének szerves részét képezik azok a kötetei, melyeket a gyermekirodalom körébe szokás sorolni. Közelítésem ezen belül azokra a lírai szövegegyüttesekre fókuszál, melyek a gyermeki lélek számára feltáruló világ részleteit ragadják meg. Az olyan kötetek, mint a *Hét zöld csillag*, a *Gyíkpalota* vagy a *Kertkapun ha bekukkantasz* különböző perspektívákból ugyan, de a környező világ felfedezésére, megélésére invitálják a kis olvasókat.

Bárdos József *A modern magyar gyermekköltészet keretei* című tanulmányában *gyermekirodalmi szövegnek tekinti mindazokat az irodalmi szövegeket, amelyekkel a gyermek befogadó diskurzusba tud lépni*.¹ Minimalista meghatározását elfogadva hozzátennem, hogy a gyermek számára az irodalmi szövegek, különösen a legkisebbeknek írt lírai alkotások nemcsak a befogadás diskurzusában léteznek. A gyermekversek – tudatosan – feltételezik a felnőtt közelségét: ezek a felnőtt (leginkább szülő) és gyermek szoros és meghitt kapcsolatrendszerében szólnak meg. A jó gyermekvers nem „lehajol” a gyerekhez, hanem rá figyelve, vele interakcióban, az ő személyiségének „koordináta-rendszerében” mutat fel valami fontosat a létezésből.

A jól szerkesztett gyermekverskötetek nem mechanikus szövegyűjtemények. A gyermek és a felnőtt közötti viszonyban, a lírai én megszólalásaiban-megjelenéseiben a vers fókusza szabadon elmozdulhat, s akár a szöveg fölötti „teljhatalmat” is könnyedén megadhatja a gyermeknek. Elsősorban olyan művekben történhet ez meg, melyek közel állnak a gyermeki személyiség érdeklődéséhez irányultságához, érzelmi hangoltságához, vagy azonosak vele. A befogadásnál tehát létezik valami elemibb, teljesebb viszony: amikor a kisgyerek megtanulja, mondja, ritmizálja, átéli, és így saját – örömteli – játékvá, életmegnyilvánulásává teszi a verset. Bárdos József idézett írásában a jó gyermekvers kritériumai között *a zene, a szempillantásnyi terjedelem, a lezárt – kerek – világ, a csupa kép, a hangulat, a történet, a humor, az ironia, a közös játék, beleértve a nyelvi játék* szövegépítő szerepét sorolja. Ez utóbbi különösen fontos, hiszen a játék teljes lényünkkel átélt szociális – interperszonális – cselekvés, közös világteremtés, s ebben a teremtett világban való otthonos, külső érdek és cél nélküli, örömteli és

¹ BÁRDOS JÓZSEF: *A modern magyar gyermekköltészet keretei*. Könyv és Nevelés, 15. évf. 2013. 3. sz. sz.https://epa.oszk.hu/03300/03300/00007/pdf/EPA03300_konyv_es_nevelés_2013_3_14.pdf (letöltés: 2024. 9. 10.)

örömelvű létezés. Jó játszani, jó embernek lenni, jó gyermeknek lenni. A játék magába foglalja a saját világ törvényeit, egyszerre világmodell és világmagyarázat.

A gyermekköltészet is világmagyarázat, ahogy Végh Balázs Béla fogalmaz: „Mitikus-animisztikus elemekből összerakott teljes költői világ, egyes alkotó elemiben is felismerhető az egész utáni vágy, a teremtő költészet lényege. Bár öntörvényű képzeteken alapszik, természetesen hat, és a teljesség érzetével ajándékozza meg olvasóját, lehetőséget ad a szabad átjárásra a tárgyi világ és a versek mitikus világa között. Ez lehet a magyarázata annak, hogy miért járnak át bennünket ambivalens érzések a költészet gyermekkertjében tartózkodva; a konkrétum és a fikció váltakozásában életre kelnek a versek és maguk a verstárgyak is: a növények, az állatok, a dolgok stb. A jó gyermekvers modellezi a gyermeki megismerés útját: a realitásból indul ki, majd innen lép be a gyermekolvasó mitikus-animisztikus világába.”²

Végh Balázs Béla szerint a gyermekvers a komplex gyermekvilág költői modellje: „önmagával és a tárgyi világról formált saját képzeivel szembesíti az olvasót. A gyermeki megismerésben újrafogalmazódik a valóság, a metaforikus-szimbolikus képi világ érzelmi és játékos asszociációkból építkezik, feldúsítva a mindent átható animizmussal. A gyermeklírának azonosulnia kell ezzel a gyermekszemmel követhető iránnyal a valóság megismerésében és újrafogalmazásában, és gyermekire hangolt világképet kell közvetítenie, amilyen ösztönösen látja meg, fedezi fel a kisgyermek környezetének dolgait, tárgyait, a költőnek is úgy kell ösztönösnek, természetesnek, eredetinek lennie, ez leginkább annak sikerül, aki megőrizte önmagában a gyermekit és a gyermekséget.”³

Beney Zsuzsa kiemeli: a gyermeklíra sajátossága, hogy hangulatteremtő funkcióval bír, és a felnőttek jelentésorientált versbefogadásával szemben, a szó szerinti megértés helyett a komplex élménykeltés, az aktív befogadás generálása a célja.⁴ Ebből a megállapításból a komplex élménykeltés érdemel különös figyelmet. Olyan szövegvilágokról van szó, melyekben a megidézés, megélés, a mimetikus létrehívás képviseli a lírai szövegek alapfunkcióját. A gyermekversek egymáshoz kapcsolódó, egymás létét számon tartó rendszere a személyiségfejlődés sok fázisát képes életre kelteni, átéreztetni a versbefogadóval, vagy a művel azonosuló versmondó személyiséggel. Rigó Béla analógiájában „[m]inden ember személyesen átéli a törzsfjlődés bonyolult folyamatát. Életpályánkat egysejtűként kezdjük, úszunk a tenger magzatvizében, átmenetileg valami kopoltyúfélét is kifejlesztünk, aztán kiszőrösödünk, míg végül – nagy fejünk miatt – koraszülötten világra jövünk, hogy ott fejezzük be az emberré válás folyamatát. Lassan két lábra állunk, megtanulunk beszélni és – egy egyre hosszabb ideig tartó folyamat során – elsajátítjuk az emberi kultúra számunkra kötelező minimumát. Ebben a folyamatban nélkülözhetetlen kommunikációs segédeszköz az emberré vá-

² VÉGH BALÁZS BÉLA: Gyermekversek titkos kertje. <https://www.kortarsmuveszet.com/vegh-balazs-bela-gyermek-versek-titikos-kertje.html> (letöltés: 2024. 9. 10.) [VÉGH, 2021.]

³ VÉGH, 2021.

⁴ BENEY ZSUZSA: Érzelem, játék, mágia. Jelenkor, 1981. 1. sz. 61-68.

lásnak két máig élő dokumentuma: a mese és a költészet. [...] A költészet egyidős a mesével. Ám ez mégsem szellemi közkinccs volt, hanem a varázslók titkos tudománya. Amikor megborzadunk egy-egy költemény szépségétől, ezt a varázslatot éljük át ma is. A mese lényege a gondolat volt, a költészeté a nyelv. Ennek a különleges eszköznek a születése, misztikus erejének növekedése érezhető át a költészet által. A gyerekek erre feltétlenül szüksége van, ha azt akarjuk, hogy anyanyelvének sok mindent előre eldöntő megtanulása ne csupán verejtékes munka, hanem önfeledt játék, ösztönző sikerélmény is legyen.”⁵

Rigó Béla gondolatmenetének fontos következtetése, hogy a gyermeklíra igazi éltető közege, létezmódja a *beszéd*. Vagyis a hangzó, életre hívott, életre varázslott versszöveg, s ehhez igazodóan a cselekvő szóbeliség. A gyermekversek – különösen az egészen kicsiket érintő költemények – szituációban, akcióban szólalnak meg, s a szövegköziségben jól felismerhető, átélhető életvilágot feltételeznek. Ez az életvilág vagy az egyedi szövegeket felépítő tárgyiasságokból adódik össze, vagy – akár ezzel párhuzamosan is – a szerző a ciklusszervezéssel, tematizálással, olykor narratív sémák alkalmazásával keretbe foglalja az egyes költeményeket.

Rákos Sándor első gyermekverskötete az 1969-ben megjelent *Hét zöld csillag*⁶ karcsú, 38 oldalas kötet, mégis meghaladja az egyszerű versválogatás kereteit. Ciklusokra a maroknyi versből ugyan nem futja, de két kis versfüzér, a *Játék* és a *Vásárfia* már megelőlegezi a második kötetben kiteljesedő variációs gazdagságot. Világszerű, gyermekien felszabadult tarkaságát már a könyv fizikai megjelenése is tükrözi. Kass János nem illusztrátorként, hanem grafikusként szerepel az impresszumban, s ez teljességgel igazolható, hiszen színes rajzai átölelik, körülindázzák a szövegeket. Mintha kép és szöveg kölcsönös metamorfózisa hullámozna végig benne. A cím- vagy fedőlapot a könyv arcának is szokás nevezni. A *Hét zöld csillag* „arca” a kiadvány két versének hőisével mosolyog az olvasóra: egy szökevény pici tücsök és egy mesebeli madár, a legyezőfarkú találkozásának lehetünk tanúi. Azt az eleven fantáziavilágot jelenítik meg, amelyben az egymással érintkező költemények szereplői kiléphetnek a szövegből, önállósulhatnak.

A Vég Balázs Béla tanulmányában említett animisztikus jegyek a kötetcímet adó *Hét zöld csillag* című költeményben is tetten érhetők. Igaz, sajátos, sejtelmes módon, hiszen nem csak a dolgok lelke szövi át a tárgyi-növényi-állati világot, de az emberi lélek, a fantáziáló-álmodó tudat is átjárja a mindenséget:

Fűzöld béka
üngött a réten.
Sej, dina, dina,
zöld béka!

Zöld sugárfény
lövellt a hold is,
ez a mágikus
rakéta.

⁵ RIGÓ BÉLA: Géza malac új pajtásai: kereslet és kínálat a magyar gyermekköltészet piacán. Könyv Könyvtár Könyvtáros 16. évf. 10. sz., 2007. <https://www.epa.oszk.hu/01300/01367/00130/90.htm> (letöltés: 2024. 9. 15.)

⁶ RÁKOS SÁNDOR: Hét zöld csillag. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Holdszúrástól
tartani nem kell,
mégis árnyékba
hevertem.

Fél vállammal
a smaragd égről
hét zöld csillagot
levertem.

Egyértelműbb az animisztikus látásmód az olyan költeményekben, mint a *Szellő*, vagy az *Ezer fecske*, ahol egyrészt a természet átlelkesített jelenségeit, másrészt az állati világ szereplőit látjuk emberhez hasonló gesztusokkal megelevenedni.

Általánosságban kimondható, hogy a *Hét zöld csillag* lírai darabjaiban minden emberarcú, a világ minden megjelenített darabkája emberre vonatkoztatott. Ez az antropomorfizmus kicsit rokon a mitikus kor emberének világszemléletével, s természetesen közel áll a gyermeki lélek perspektívájához.

Arról lehet vitatkozni, hogy vajon a mese szemléletének, narrációs technikájának, karakterteremtő eljárásainak, cselekményelemek rendszere eredendően része-e a gyermeki személyiségnek? Véleményem szerint tanult, kulturálisan közvetített sémákról van szó. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a szövegekben ezek a sémák szervesen beépülnek a gyermeki világérzékelés mechanizmusába. Hangsúlyozom, nem mesék keletkeznek így, hanem a mesék epikus világának törvényei és elemei mutathatók ki sűrített, szubjektumon átszűrt, gyakran játékos lírai megnyilatkozásokban. Ilyen például a *Mesebeli madár* mitikus időn kívülsége, állandósult jelene, a „való világ” realitásáról tudomást nem vevő totális átélés:

Hol laksz, legyezőfarkú?
– Hegy peremén, ahol a szélfiak
szundítanak csöndes délidőn,
ott lakom én!

Hol jársz, legyezőfarkú?
– Ahol az ég szelíd hullámain
elúszó hattyú-fellegek,
ott járok én!

Ki vagy, legyezőfarkú?
– Én vagyok a mesebeli madár.
Aki engem egyszer is megpillantott,
örökkön él!

A *Gyíkpalota* című költemény még határozottabban kelti azt a képzetet, hogy eleve egy mesetörvények által berendezett világban él, cselekszik, néz körül, szólal meg a lírai én. Tapasztalásának tárgyát, az észlelt világ jelenségeit ebbe a már előzetesen meglévő világba építi be. Tudja magáról, játszik, hogy a versben tárgyiasult képzetet

a fantázia nyelvén szólalnak meg, de mégis sikerül a varázslat: egyetlen, öntörvényű, önmagában teljes világ részeként érzékelhető mindez:

Gyíkkalotát ki látott?
Száz kapuja van.
Száz kapuján a gyík- király
ki- és besuhan.

Mikor unja termeit
rétre kimegyen.
Korona és palást nélkül
napos kövön pihen.

Ilyenkor ha birodalmán
idegen megy át,
száz kapuja felé futni
láthatja a királyt.

Tegyük hozzá, ez a mesevilág demokratikus, körébe bárki beléphet, s ha nem teszi, legfeljebb kevesebbet lát meg ugyanabból a realitásból: a lépteink előtt a kövek közé menekülő gyíkból. Törvényei nem erőszakosak, éppen ezért könnyű engedni a mese bűvöletének. Ez a bűvölet az emberi helyzetek, karakterek megjelenítésében éppen csak a meghitt, familiáris idill szelíd ecsetvonásait adja hozzá ábrázolt valósághoz, mint a *Nagyanyó* című versben:

Nagyanyó fürge,
mint a csik.
Hajnalban kél, friss harmattal
mosakszik.

Bizony fürge, mint egy
kisleány:
délelőtt főz, varrásba fog
délután.

A játék önelvűségének, az élmények önfeledt ízlelgetésének legkövetkezetesebb példája a *Vásárfia* című versfüzér. Címe is ezt jelzi: a nagyvilágból hazahozott, a mindennapok kínálta örömeket meghaladó ajándék. Kicsit emlékeztetve Weöres Sándor első gyermekvers-kötetének címválasztására, a *Gyümölcskosárra*.

A *Gyíkpalota*⁷ 1984-ben már teljesebb, kidolgozottabb versvilágot nyújt. Technikai kivitelezése hasonló az előző kötethez, a képek – ezúttal Würtz Ádám grafikái – itt is meghaladják az illusztrációk kiegészítő funkcióját. A rajzok kiterjesztései a szövegekben megjelölt részleteknek, a könyvtárgy mint szerves egész nyújt komplex érzelmi-intellektuális-esztétikai élményt.

A kötet első fele egyre táguló körökben most már egy következetesen megrajzolt, a család mikroközösségétől a mesék merész és kusza tágasságáig dagadó világot mutat. A *Kovácsék* ciklus szeleburdi, szabálytalan, különtségében mégis szeretnivaló családja ironikusan, kedves játékosággal elrajzolt karikatúrák, csipkelődő-évődő rajzok sorozatából áll össze. Határozottan megragadható lírai énje nincs ezeknek a verseknek, mintha egy láthatatlan kéz vetné papírra a strófákat. A rendezettség persze ezzel együtt is átgondolt narrációt mutat. A didaxist itt kerüli Rákos Sándor, a család mint közeg maga a kikezdhetetlen stabilitás, az érzelmi-egzisztenciális biztonság. A versekben megszólaló hang éppen ezért nem érzi a merész játék, az elszabadult fantázia kockázatát. A szöveg háttérében meghúzódó szerző bátran átengedi a gyermeknek a családtagokat megörökítő tollat, s közben az olvasóhoz a könyvből kiszólva időlegesen még a szerzőség teljhatalmáról is hajlandó lemondani, hogy a közös fantáziálás folyamatába bevonja:

Kovács anyuka
(Ezt a verset írástok meg
ti magatok. Rátok bízom:
lehet hosszú is, rövid is,
komoly is, tréfás is, ahogy
éppen eszetekbe jut.)

A *Tündér lakik* nagyciklus tömbje a *Gyíkpalota* versanyagát építi tovább. A régi, a kisgyermek mesés világát képviselő szövegek közé lépnek be az újabb alkotások. A címadó vers, a *Tündér lakik* modellszerűen mutatja, milyen irányban mozdulnak el az újabb szövegek. Egyrészt idősebb, már a felnőttvilághoz közeledő, tágasabb műveltséggel rendelkező gyermekeket tudnak igazán hatékonyan megszólítani:

Tündér lakik ebben a fában,
a gyökerében, a sudarában,
lombjában s leveleiben –
tündér vagy szelíd erdei isten.
Ezért oly jó ülni alatta,
várni, hogy arcom megsimogassa,
hogy súgjon verset, mert az bizony rám fér.
De legjobban szeretem csak magáért.

⁷ RÁKOS SÁNDOR: *Gyíkpalota*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Itt már nem a gyermek beszél, s talán a szövegteremtésben sem ő a domináns. A lírai szituáció valahogy úgy képzelhető el, hogy a felnőtt vall önmaga és a világ viszonyáról. Közben pedig magához engedi a gyermeket, s a lírai monológ megszólító, hallgatójához odaforduló beszéddé válik. A felnőtt tudja, hogy gyermekhez beszél, de ez a gyermek odabent a lélek mélyén is ott van, Saját múltjának, gyermekkori emlékeinek mélyrétegeiben. Ennek határozott bizonyítéka a *Születésnapomra*. A felnőtt költő nyelve, gondolkodása, önreflexiója uralja az utazást vissza az időben, gyermekkori életseményei közé:

Esőhajtó hideg szél fú,
rohannak a fellegek –
a csillámló kocsiúton
Katalin-nap lépeget;
dereshajú öreg néző,
kendőd csücskét fogtam én,
egykor veled lépegettem
november zord éjjelén.

Kálmánházán huszonegyben
havat hozott Katalin;
akkor, mikor én születtem
körmére fújt s rágta kinn
nyírfák kérgét a kert alján
éhező nyúl s megfagyott –
bizony, engem csikorgó tél,
fagyos világ fogadott!

Nem ez az egyetlen költemény, ahol szinte teljesen eltűnik a gyermekvers beszédmódja, s a vallomástevő, az önnön sorsával szembesülő lírikus hangja érvényesül.

A kötet második fele az *Ismeretlen föld* nagyciklus. Ennek bevezetőjében nyíltan és közvetlenül a felnőtt szerző szólal meg: „Papír előttem, toll a kezemben – így utaztam keresztül-kasul a sumérok-akkádok országán, miközben magyarra fordítottam sok ezer éves verseiket. S ugyanígy utaztam a déltengeri szigetvilágban, mert kalandozásaim közben össze akartam gyűjteni, haza akartam hozni és nyelvünkre átültetni Óceánia népköltészetét.”

A műfordítások igazodnak a gyermek befogadó készségeihez, igényeihez, de már nem igazi gyermekköltészetként. Az előző kötet metaforáját használva *vásárfiák* inkább a nagyvilágból, ahogy azt a szerző kinyilvánítja imént idézett előszavában. Ha már nem gyermekköltészet, akkor mi az *Ismeretlen föld*? Van erre a szakirodalomnak egy meglehetősen pontos elnevezése: gyermekkultúra. A fogalmat Bús Ime a következőképpen tárgyalja: „A gyermekkor nem pontosan behatárolható, de tapasztalatok

alapján a serdülőkorral lezáruló része az egyedfejlődésnek, miközben az identitás keresése egész életen át zajló folyamat marad. Ennek a különleges életszakasznak megvannak a maga sajátosságai, amelyeket több tudományág is leír. A gyermekek igényeit a teljes emberi kultúrából a koruknak, fejlettségüknek, szociális közegüknek megfelelő kulturális tevékenységek, intézmények, személyek szolgálják. Segítik, szervezik a kulturális életüket, programjaikat, de ez csak annyiban fejlesztő hatású, amennyiben érdekli a gyermekeket, illetve a gyermeki érdekeket szolgálja.”⁸

A kortárs kutató meghatározása mellett indokolt itt a magyar gyermekkultúra történetének kultikus eseményét, Bezerédj Amália *Flóri könyve* című 1836-os munkáját idézni. Édesanyaként, kislánya számára írt igazi gyermekenciklopédia, de verses, képes, kottás daloskönyv, ábécéskönyv, imádságoskönyv és játékgyűjtemény, és ismeretlen földeket bemutató földrajzkönyv is.

A *Flóri könyvének* említése egy sokkal fontosabb szempontból is indokolt. Rákos Sándor harmadik gyermekvers kötete az 1999-es *Kertkapun ha bekukkantasz, Verses abc kicsiknek, nagyobbaknak* alcímmel jelent meg. Kereteit a szerzői előszó adja meg: „Használati utasításul” annyit: „a csupa-nagybetűs versek a kicsiknek, a kisbetűsök a nagyobbaknak szólnak. De – ahogy már említettem – aligha lehet ilyen mereven kettéválasztani a könyvet. Hiszen a kicsik is sok mindent megérthetnek a nagyobbaknak ajánlott részekből. Ha meg a nagyobbak sem értenék meg egyiküket-másikukat, bizonyára számíthatnak a szülők, nagyszülők segítségére. Szándékom szerint így nemcsak az ábécé, hanem a versolvasás grádicsain is egyre feljebb jutnak a könyvet forgató gyerekek. Unokáim és nagyapjuk hajdani közös játéka, a zebegényi kertben felnőttet és gyereket egyformán megérintő vers-izgalom talán sok más helyen is újraszületik és folytatódik.”⁹ A könyv tényleges szerkezete szótár, ABC-rendben sorakozó szavakkal. Az első két kötet többé-kevésbé középpontos és hierarchikus szerkezetével szemben ez a szavak és az általuk felvillantott fantáziák, versetűdök önkényes, célt és irányt nem kereső sorozata. (Weöres Sándor *Rongyszőnyeg* ciklusának színes sokféleségét, témavariációit, könnyed zeneiségét idézve.)

Rákos Sándor gyermekszótára eljut a gyermekköltészet tovább már nem fokozható szabadságához. Várakozást keltően felszabadító, az apró kincsek katalógusát megnyitó szósorozat. Szerzőjük emléke előtt fejet hajtva csak sajnálni tudjuk, hogy ez a verses leltár már nem épül tovább.

⁸ BÚS IMRE: A gyermekkultúra alapelemei. Pécs, 2021.

https://kpvk.pte.hu/sites/kpvk.pte.hu/files/PDF/50_a_gyermekkultura_alapelemei.pdf (letöltés: 2024. 10. 5.)

⁹ RÁKOS SÁNDOR: *Kertkapun ha bekukkantasz*. Littera Nova Kiadó, Budapest, 1999.